

HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS A NÉPI GAZDÁLKODÁSBAN

SZILÁGYI MIKLÓS

Előljáróban néhány szűkítő-pontosító megjegyzést kell tennem, elhárítandó, hogy a T. Hallgatóság olyan tartalmakat is várjon a cím hallatán,¹ melyekre egy rövid előadás keretében nem vállalkozhatom:

– A „népi gazdálkodás” fogalmába természetesen beleérthető lenne a halászat vagy a méhészet is, az állattartásról pedig, ha meggondoljuk, hogy paraszti *gazdálkodásról* csak a földművelés és állattartás összhangja, egyensúlya értelmében beszélhetünk, még nyilvánvalóbban szólanom kellene. Ez alkalommal mégis a földművelés 19–20. századi „újításaira” célszerű leszűkítenem ezt az inkább tézisszerű, mint teljességre törekvő összefoglalást.

– A földművelésre, még pontosabban az eszközkészlet, a technikai felszereltség átalakulására – modernizálódására szűkítem tehát az áttekintést, jöllehet a „hagyomány” és az „újítás” viszonya ugyanilyen joggal és okkal elemezhető lenne a nem tárgyasítható tudásanyag tovaterjedését, popularizálódását végigkövetve (pl. a természetű növények fajtaválasztékának bővülésén, a nemesített változatok paraszti termelésbe állításán, a vetőmag *csávázásának* mind általánosabbá válásán, a talajjavítás–trágyázás elterjedésén, illetve az állattartás mindegyik ágában lezajlott fajtaváltásokon és az istállózó tartás túlsúlyba jutásán szemléltetve az „újításokat”).

– Elkerülhetetlen ez alkalommal, hogy a szakirodalomból ismertnek vagy néprajzi gyűjtés közben tapasztaltnak tételezzek igen sok néprajzi tényt és összefüggést – technikai részletet és munkaszervezeti megoldást –, és azzal hárítsam el a részletes ismertetés amúgy jogos hallgatói igényét, hogy a néprajzi irodalomból utólag előkereshető mindaz a részlet, amely most, egyszeri hallásra nehezen követhetőnek tetszik.

Kutatástörténeti megjegyzések

A paraszti földművelés 19–20. századi – azaz: a kapitalizmus kori, illetve a szocialista korszak programszerű kényszer-modernizációja eredményeként bekövetkezett – megannyi *változása* természetesen nem kerülte el a néprajzkutatók figyelmét, noha a kutatástörténet egyetlen korszakában sem a *változásvizsgálat* volt a meghatározó kutatói törekvés. Az is jellemző volt, hogy miközben az etnográfusok és néprajzi gyűjtők – ki nyilvánított szándékuk szerint – elsődlegesen az *archaikus részleteket* igyekeztek megörökíteni, korántsem a paraszti életformával való szakítás „szomorúságra” okot adó tüneteként értelmezték a „modernebb” eszközök, technikai-technológiai megoldások, mechanikai szerkezetek és gépek terjedését. Ellenkezőleg: bár keresték jeles eleink, keressük manapság mi magunk is, és nem titkolt örömmel fedezték/fedezzük fel a gazdál-

¹ A XI. Néprajzi Szemináriumon 1999. július 16-án, Lendván elhangzott előadás bővebb és jegyzetekkel kiegészült változata.

codás „archaikus(abb) vonásait”, ezeket inkább az *elmaradottság*, mintsem a *dicséretes hagyományörzés* bizonyítékaiként kezelték/kezeljük. Egy-egy faeke vagy sarlóval aratás vagy kézi cséplés hiteles dokumentálhatósága kutatói *örömeinek*² és a nyomor, az elesettség kiváltotta *keserűségnek* az ambivalenciája a néprajzi kutatások kezdete óta érzelmi kísérője volt a gazdálkodás-vizsgálatoknak. Bátky Zsigmondnál – 1905-ben – ez így fejeződött ki: a földművelést „sajnos meglehetősen primitív módon űzik még most is hazánk nagy részében. Itt is csak ép megemlíthjük, hogy pl. Erdélyben még bővében találunk faekéket, faásokat, primitív arató sarlókat, más gyatra munkaeszközökkel egyetemben [...] és sokfelé még most is ősi módon lovakkal nyomtatnak”.³

A paraszti elmaradottságot ostorozó vagy emiatt sajnálkozó, a régiességeket mégis eltökélten kereső etnográfusi szemléletből az következik, hogy a „hagyományos földművelést” leíró néprajzi dolgozatok (amúgy különböző felkészültségű) szerzői a két világháború közt is, a közelmúltban is a „*még*” és a „*már*” ellentétének stílushatását kihasználva inkább csak jelezték, mintsem részletesen elemezték volna az „archaikumok” felfedezhetőségét-bemutathatóságát alapvetően meghatározó *változásokat*. Azaz: azt írták le részletesen, ami a 19. század közepe – második fele óta országszerte (Kárpát-medence-szerte!) jellemző volt, ám az igen eltérő ütemű modernizáció *ellenére* „még megmaradt” archaikusnak (idő telvén persze *relatív*e régiesnek!), a változásokat pedig az ilyen vagy olyan szerkezet, gép „már az 1880-as/1920-as/1940-es években megjelent/mind gyakoribbá vált/általánosan elterjedt” egyszerű kijelentésével fejezték ki, a részletesebb leírástól rendszerint eltekintettek.

Íme néhány, a kutatói szemléletet általános érvényűen kifejező példa a 19–20. századi változásoknak az *emlékezet hitelesítette* kronológiájára:

– Hódmezővásárhelyen – Kiss Lajos 1920–1930-as években végzett gyűjtéseinek és az 1890-es évek óta szerzett gyermekkori-ifjúkori tapasztalatainak tanúsága szerint⁴ – 1860 előtt még faekével és hat ökörrel szántottak. „A faekét a kovácsolt vaseke, ezt az öntöttfejű, – gyári – Vidacs-eke követte.” 1870 előtt a farámájú és fafogú boronát használták, utána a faromás vasfogút, 1880 óta pedig a vasboronát. Az 1880-as években kezdett elterjedni az ekeka; az 1895-ös agrárszocialista zendülés vádlottainak tárgyalásán már azt hangoztatták a földmunkások, hogy „az ekeka kiszorítja a szegényt a harmados részes kukoricából”. 1876 óta ismerték a vásárhelyiek a járgányos cséplőszerkezetet, az első gözcséplő pedig 1880-ban került a város határába, Vajhátra, „hova ezernyi ember ment ki nézni”.

– Kalotaszeg falvaiban – Kós Károly 1940-es évek legelején végzett gyűjtése szerint⁵ – a századforduló táján váltotta fel a faekét a félvas eke, egyes falvakban azonban még az 1930-as években is lehetett látni olyat, aki faekével szántott; abban az évtizedben tehát, amikor a teljesen vasból készült ekék (*resicai eke*) is megjelentek. 1880 tájáig csak fafogú boronát használtak, utána a vasfogú fakeretes változat terjedt el, s csak 1940-től jelent meg a teljesen vas láncborona. A gabonafélék gépi vetése – a kézi vetéshez képest

² A *régiességet* övező „kutatói öröm” fejeződik ki pl. abban, hogy a *még 1991-ben is* megfigyelhető sarlós aratásról *Novák L.*, 1994: 473–474. szükségesnek tartotta fényképsorozat közlését, egy színes felvételének pedig a kötet címlapjára emelését.

³ *Bátky Zs.*, 1990: 39. – A kortárs *Gönczi F.*, 1914: 562. szintén azért „dicsérte” a göcsejieket és hetésieket, miközben a földművelés archaikus eszközeit és munkafogásait ismertette, mert „a föld mivéléséhez használt eszközök egy része már kielégítő”. Konkrétabban: „[a göcseji gazda] különösen a gyakorlatilag jól bevált eszközöket szívesen beszerzi. A vagyonosabbak kisebb gazdasági gépeket, szecskavágót, konkolyrostát stb. is beszereznek. A drágábbá kerülőket közösen veszik meg.”

⁴ *Kiss L.*, 1981: I. 89, 111, 207, 209.

⁵ *Kós K.*, 1999: 76, 87–91, 94, 115, 138, 140–143.

– az említésre sem érdemes alkalmiság szintjén maradt. A *lókapa* a '30-as évek vége felé kezdett terjedni az EMGE gazdaköreinek szorgalmazására, de mert használatának feltétele volt a kukorica vetőgépes sorba vetése, az elterjedtség nem igazán számottevő. Néhány kalotaszegi faluban, pl. Jákótelkén, a '40-es évek elején is sarlóval arattak az asszonyok, így a néprajzi gyűjtő is megfigyelhette ezt az aratási módot, jóllehet a '30-as évek eleje óta az Alszeg falvaiban már általános volt a kaszás aratás. A 20. század első évtizedeiben még Kalotaszeg-szerte általános a kézi cséppel való szemnyerés, a '40-es évekre pedig azokban a falvakban maradt meg szokásos és rendszeres módszernek, ahol a szalmát – háziiparszerűen – szalmakalapfonásra használták. A kézzel hajtott cséplőszerkevény egyébként már az 1890-es évektől, a lovas-járgányos pedig századunk elejétől, a tüzesgép 1907–1920 között kezdett elterjedni, s az utóbbit a '30-as évekre a benzinmotorral hajtott cséplőgép váltotta fel.

– A Zempléni-hegység középső részén – Ikvai Nándor 1950–1960-as évek fordulója tájt végzett gyűjtése szerint⁶ – csak halványuló emléke élt az 1870 tájt még általánosan használt faekének, a Vidats- és Sack-ekék néhány példányát viszont, az ekkorra már túlsúlyba került vaskékkal együtt, még használat közben is meg lehetett figyelni. A favázú – fa fogú boronára emlékeztek csupán, a vasfogú változatot viszont „még mindig” nem tudta kiszorítani a vasborona. A Hernád-közeli falvakban a '30-as évek óta általánossá lett a gabonafélék gépi vetése, viszont a hegyek közt 1960 tájt is szinte minden szemes terményt kézzel vetettek. A *lókapa* csak az 1940–50-es évektől terjedt el. A hegyi falvakban az 1900-as évek elejéig – majd a két világháború idején is – általános volt a sarlós aratás, a hegyoldalak apró parcellákra tagolt rozsvetéseit pedig még 1960-ban is inkább sarlóval vágták le az asszonyok. A 19. század végén megismerték ugyan az itteniek is a kézzel hajtott *vasmasinát*, 1910 körül a *járgányt*, a hegyi falvakban azonban nem terjedtek el igazán ezek a cséplőszerkezetek: a cséphadaróval való cséplést csak a benzinmotoros cséplőgép szorította háttérbe az első világháború után – annyira persze mégsem, hogy 1960 tájt ne lett volna fényképen is bemutatható a kézcisép használata.

Az idézett (s minden földművelésről szóló néprajzi közleményből, tanulmányból, monográfiából hasonlóan idézhető,⁷ bár – az emlékezet torzító hatása miatt – nem minden esetben feltétlenül megbízható⁸) változás-adatokból legalább két továbbgondolásra érdemes következtetés vonható le:

⁶ Ikvai N., 1967: 50–51, 63, 88, 100, 104, 147–158.

⁷ Néhány földművelés-monográfia: Kiss L., 1929 (Rétköz); Nagy Gy., 1963 (Orosháza – Vásárhelyi pusztá); Pais S., 1964 (Becsövölgye); Balassa I., 1964 (Hegyköz); Takács L., 1976 (Várong); Sebestyén Á., 1976 (Bukovina, Andrásfalva); Knézy J., 1977 (Csököly); Janó Á., 1982 (Szank és Mörícgát); Kovács E., 1993 (Doroszló). Jelentősebb földművelés-tanulmányok: Hoffmann T., 1956: 536–561 (Istenmezeje); Nagy Gy., 1965: 109–185 (Orosháza); Molnár L., 1971: 361–408. (Tápé); Nagy Gy., 1973: 437–480 (Vésztő); Varga M., 1973: 227–262 (Mezőberény); Ikvai N., 1977: 129–219 (Börzsöny-vidék); Novák L., 1977 (Gyoma); Bellon T., 1979b: 493–560 (Szeghalom); Novák L., 1980: 271–301 (Alsónémedi); Varga M., 1981: 417–431 (Berettyóújfalú); Bellon T.–Botka J., 1982: 153–175 (Csépa); Márton L., 1983: 323–423 (Békés); Bellon T., 1984: 549–572 (Kecel); Ikvai N., 1985: 171–318 (Tápió-mente); Varga M., 1985b: 273–331 (Báránd); Bellon T., 1988: I. 103–155 (Bag); Balassa I., 1989: 7–82 (palócok); Nagy Gy., 1989: 373–409. (Doboz); Bellon T.–Hagymási S., 1992: 329–354 (Túrkeve); Fodor F., 1992: 379–413 (Mórahalom); Bellon T., 1993: 194–252 (Békéscsaba); Madar I., 1994: 359–405 (Alsó-Garam mente); Fodor F., 1995: 247–297 (Csólyospálos); Szilágyi M., 1998: 297–370 (Homokmégy).

⁸ Jó néhány, az emlékezetre hivatkozó adattal kapcsolatban megfogalmazhatóak ilyen és hasonló forráskritikai észrevételek: mivel másutt több évtizedig eltartott a „régii” és az „új” egymás mellett élése, korántsem biztos, hogy Kópácon „a nyomtatás már az 1900-as év előtt megszűnt”, csupán azért, mert „1880-ban már elkezdődött a gépi cséplés” (Lábadai K., 1994: 93). Számon tartván, amit maga a szerző is, más vajdasági etnográfus is idéz, hogy ti. Bácskában az 1850-es évek eleje óta alkalmazták a gőzgéppel működtetett cséplőszerkezetet, aligha lehet vitathatatlanak tekinteni a *tüzesgép* feltűnően késői: 1909. évi temerini megjelenését,

a) Ugyanazok az *újítások* – hatékonyabb kézi eszközök, mechanikai szerkezetek és valóságos gépek – a magyar nyelvterület más-más vidékén több évtizedes különbséggel jelentek meg, majd váltak általánosan elfogadottá.⁹ Ebből a sokszorosán adathozható tényből az is következik, hogy a centrum–periféria, elsődleges–másodlagos jelentőségű termelési körzet relációk többé-kevésbé felvázolhatóak az újítások néprajzi módszerekkel dokumentált ütemkülönbségei alapján.¹⁰ Abban az értelemben természetesen, ahogyan Kósa László a paraszti polgárosodást értelmezte volt,¹¹ abból indulván ki, hogy a négy nagytájon, az Alföldön, a Dunántúlon, Felföldön és Erdélyben más és más volt a központ, a peremek és a reliktumok viszonya; azaz: az Alföldön, illetve Erdélyben „élen járó” kistájak *nem ugyanarra* a polgárosultsági szintre jutottak el.¹²

b) Az „új” eszköz, gép megjelenése és általánossá válása között olykor több évtizednyi idő telt el: a „rég” és az „új” munkaeljárás párhuzamosan, egymás mellett, majdnem egyenértékűen jellemző volt ugyanabban a faluban-mezővárosban. Azzal a megszorító megjegyzéssel igaz persze ez a következtetésünk, hogy a centrumban valamivel rövidebb ideig tartottak a párhuzamosságok, mint a peremeken, s különösen rövidebb ideig, mint a reliktum területeken.

Az ilyen általánosítások sokkalta magabiztosabbak és megalapozottabbak lesznek az esetben, ha a leíró földművelés-tanulmányok változás-adatait gondosan egyeztetjük azoknak a történeti és néprajzi elemzéseknek az adataival és következtetéseivel, melyek kifejezetten a magyarországi mezőgazdálkodás modernizálódásának, az eszközkészlet kapitalizmus kori átalakulásának a bemutatására-értelmezésére vállalkoztak. Ilyen pl. a

ha ezt az évszámot csupán egy 1900-ban született asszony emlékezete őrizte meg (*Csorba B.*, 1988: 30–31. – vö. *Beszédes V.*, 1995: 25). Az *Egyed Á.*, (1981: 218–219) közölte adatok ismeretében nem elképzelhetetlen ugyan, ám gondosan ellenőrizendő, hogy nem jelent-e meg a Felső-Maros menti Magyarón 1912-nél valamivel korábban a *lovasszéplőgépet* (*Palkó A.–Zsigmond J.*, 1998: 37).

⁹ A falu 19. század közepétől zajló „technikai forradalmának” ezt a „különleges magyar jelenségét” – az elhúzódottságot, a lassúságot – *Erdői F.*, (1980: 125) *A magyar paraszttársadalom* c. könyvében 1941-ben, továbbgondolásra érdemesen, ám vitathatóan, konzervatívizmusként értelmezte: „...ebben a technikai átalakulásban szinte egészében passzív volt a magyar parasztság, és nemhogy maga is részese lett volna a technikai haladásnak, hanem inkább vonakodva, ellenállva és lassan beletörődve fogadta el a felülről érkező technikai újításokat.”

¹⁰ A statisztikai adatfelvételek pontosan kifejezik pl. az eke-újítások terjedésének az egyes országrészek közötti szembetűnő különbségeit. Az 1871–1872-es országos statisztika szerint (vö. *Varga Gy.*, 1972: 322–323) Magyarországon az összes eke 48%-a volt faeke. Viszont: míg Moson megyében csak 3%, Heves megyében 6%, Pest megyében, a Jász kun Kerületben, Fejér megyében 9%, Csongrád megyében 10%, addig Kraszna, Máramaros és Arva megyékben 98%, Kővár vidékén és Zaránd megyében 99% volt a faekék aránya. – Konkrét példák a vaseke terjedésének ütemkülönbségére: Cegléden már 1860-ban felvették egy hatvanéves korban elhunyt asszony hagyatéki leltárába a vasekét és a vasboronát (*Kocsis Gy.*, 1988: 111), a Palócföldön viszont az 1920-as évek elején is „a fatengelyes és fagerendelyes ekét használták, az 1920-as években kezdtek terjedni a vasekék” (*Manga J.*, 1979: 87); Nován (Zala m.) az első vasekét 1925-ben vette egy gazda (*Vaska M.*, 1979: 40); a Fekete-Körös völgyében a vasfejú eke 1870–1900 közt szorította háttérbe a faekét, a moldvai csángók pedig a századfordulóig kizárólag a *magyar ekének* nevezett faekét ismerték (*Kós K.*, 1976: 15, 111).

¹¹ *Kósa L.*, 1990.

¹² Az egyazon régióhoz tartozó falu vagy város paraszti üzemei „modernebb” eszközökkel-gépekkel való felszereltségének mélyen feltűnő különbségeit is eléggé kockázatos persze a „polgárosodottság” vagy „konzervatívizmus” cáfolhatatlan bizonyítékává nyilvánítani. *Juhász A.*, (1991: 299) pl. – ha elfogadni látszik is egy századelőn élt szakíró magyarázatát a szegedi kisbirtok túlsúlyáról és az itteni gazdák „maradiságáról” – eléggé óvatosan fogalmazott, amikor Hódmezővásárhely és Szeged 1895. évi gép- és eszközellátottságának adatait összehasonlítva kézenfekvő lett volna az előbbi nagymezőváros „fejlettségére”, az utóbbi „elmaradottságára” következtetnie. Más példa: a répáshutaiaknak *Selmezy Kovács A.*, (1984: 127. skk.) által bemutatott, feltűnően szegényes, viszont mind „régies”, mind „modern” darabokat magában foglaló mezőgazdasági eszközkészletét csak annak ismeretében lehet megítélni, amit előljáróban hangsúlyoz a szerző: „Répáshuta lakosságát mindmáig elsődlenül az erdő tartja el [...] tulajdonképpen a gabonaművelés nem folyt”.

technikatörténész Barbarits Lajos tanulmányosorozata a vetés, az aratás, a cséplés gépesítéséről,¹³ valamint az etnográfus Varga Gyula több tanulmánya a parasztgazdaságok eszközkészletének átalakulásáról.¹⁴ Idézhetőek ebben a vonatkozásban a mezőgazdaságtörténeti összefoglalásokba belefoglalt adatok és következtetések is; pl. Egyed Ákosé Erdély dualizmus kori mezőgazdaságáról¹⁵ és Gunst Péteré a Trianon utáni Magyarország mezőgazdaságáról.¹⁶ Ezeknek a jeles tanulmányoknak – a néprajzi leírásokhoz képest különösen feltűnő – szemléleti újdonsága a következőkben összegezhető:

– Forrásként döntően nem az emlékezést és a régies formák megfigyelését, hanem a hivatalos adatfelvételeket és a kortársak modernizáció mellett elkötelezett állásfoglalásait, helyzetjelentéseit használták, lehetőséget kínálnak tehát a múltra emlékezések forráskritikai indítékú ellenőrzésére.

– Elsősorban nem a parasztgazdaságok eszközváltásairól informálnak a tanulmányok forrásai, hanem a nagyüzemekéről-középgazdaságokéről. Aki tehát, mint Varga Gyula, a parasztgazdaságok „teljes” és „részleges” eszközváltásaira következtet belőlük, bonyolult forrásértelmezési-forráskritikai műveletekre kényszerül. Arra mégis jó lehetőséget adnak, hogy a magyar mezőgazdaság *egészét* átjáró modernizáció *részeként*, ne elszigetelten paraszti döntéseként értelmezzük az eszközváltásokat. Keressük tehát a választ arra a kérdésre is, hogy vajon mi minden motiválta a parasztok közvetlen vagy közvetett „példakövetését”, illetve a kínálókozó példa elutasításának olykor racionális, olykor irracionális érvrendszerét.¹⁷

– Lehetőséget kínálnak e források arra is, hogy a mezőgazdaság egésze, s ennek részeként a parasztgazdaságok korszerűsítésének társadalmi programját, törvényi-jogi és szervezeti hátterét az elemzési szempontok közé emeljük. Azaz: ne csupán megismerjük, vegyük is számításba a korszerűsítést propagáló és támogató állami politika, intézményrendszer, társadalmi-gazdasági szervezetek tényleges befolyását. És vegyük figyelembe a hazai ipar és az import-kereskedelem felkínálta eszköz- és gépválaszték minőségét és mennyiségét: a *kiszűzemi* hasznosíthatóság lehetőségét vagy lehetetlenségét.¹⁸

A 19–20. századi eszközváltásokról felhalmozódott ilyen kutatási eredményektől függetlenül – kritikusan és önkritikusan – meg kell állapítanom, hogy bőven van még tennivalónk. Hiszen nemcsak a változások tényei a fontosak – érteni, értelmezni szeretnénk a parasztgazdaságok eszközváltással-gépesítéssel kapcsolatos *magatartását*, ezzel együtt a paraszti elfogadások és elutasítások hagyományból megérthető-levezethető *érvrendszerét!* Ennek az előadásnak végül is a kutatási feladatok *ilyen értelmű* számbavétele a vállalt feladata.

¹³ Barbarits L., 1958, 1965: 517–549, 1972: 437–474, 1974: 426–445, 1975: 121–143, 1977: 178–198, 1979: 432–463. – A cséplés gépesítéséről l. még: Sándor V., 1962: 403–446.

¹⁴ Varga Gy., 1972: I. 267–348, 1982: 291–301, 1985a: 183–206. – L. még Balogh I., (1972: I. 349–428) és Balassa I., (1979: 303–316) összefoglalását, valamint az utóbbi eke-monográfiáját (1973).

¹⁵ Egyed Á., 1981 – az „újítások” elterjedésének adataihoz l. különösen: 213–219.

¹⁶ Gunst P., 1970: 426–438 – L. még a Gunst P. (1998) szerkesztette agrártörténeti összefoglalást.

¹⁷ Egy példa az elutasítás paraszti magyarázatára: Gönczi F., (1914: 562) figyelte meg, hogy a göcsejiek „a modernebb vasekét még mindig nem merik használni, mert 'az után nem lesz kenyir', vagyis kevés terem”. Majd értelmezi is az elutasítás logikáját: mivel a faekével évszázadokon át sekélyen művelték meg a földet, a vaseke felszínre hozza a „holtréteget”, s ez az *első évben* valóban kevesebbet terem.

¹⁸ L. erről pl.: Sporzon P., 1910; Hevesi Gy., é. n. [1917?]; Sass G., 1931; Gruner L., 1932; Sass G., 1936; Rotmeyer I., 1936; Farkas Á., 1944.

Elsősorban arra kell – most és a későbbiekben – választ keresnem/keresnünk, hogy:

– miért indokolt a 19. század közepe – második fele óta zajló eszközváltások *ellenére* „hagyományosnak” tekinteni a parasztek gazdálkodását mindaddig,¹⁹ amíg nem a paraszti lét alapjának, a földtulajdonnak államhatalmi elvitatásával – azaz: a térszbe kényszerítéssel – kapcsolódott össze a földművelés technikai modernizálása;²⁰

– miért indokolt a „hagyományos földművelés” részeként bemutatni az „új” eszközökkel-gépekkel végzett munkaműveleteket, annak ellenére, hogy ezek az eszközök és gépek külön-külön és együttesen *nem-paraszti* tudást: a mechanizációhoz nélkülözhetetlen szakipari ismeretek legalább részleges elsajátítását feltételezték.

Néhány – részben már elvégzett, ha a társadalmi összefüggések figyelembe vételét elemi követelménynek fogjuk fel, mégis inkább elvégzendő – néprajzi feladatról tehát konkrétan és részletesebben:

Folyamatos korszerűsödés: a „régii” és az „új” egymásmellettsége

A földművelés-leírások fontos tanulsága – utaltam már rá –, hogy a teljes(nek tűnő) eszközváltás²¹ után még évtizedekig jellemző maradt a régies munkaeljárás. Illetve az egymást gyorsan követő újabb meg újabb szerkezetek, gépek szintén egymással párhuzamosan használatban maradtak: az „új” megoldású változat megjelenése után esetleg több évtizedes késéssel selejtezték ki a relatíve „régit”. A faeke és a félvas eke pl. egyidejűleg is használatban lehetett a vaskével,²² a járgányos cséplőszerkezetet több helyütt nem a tüzesgéppel cserélték le, hanem a benzinmotor hajtotta cséplőgép megjelenéséig használatban maradt,²³ miközben a nyomtatást vagy a kézcicséppel való cséplést szintén alkalmazták, ha ez utóbbi módszerek mind szűkebb körre szorultak is vissza.

¹⁹ „A gyári szerkezetek és gépek megjelenése ellenére hagyományos maradt a paraszti gazdálkodás” tartalmú kutatói felfogást érdekesen szemléltetik az 1940–1941-ben keletkezett, de csak a közelmúltban publikált néprajzi-néprajzi módszerű kismonográfiák (*Költő Gy.*, 1994 – Biharkeresztes; *É Kiss S.*, 1995 – Hajdúhadház): a szerzők az *akkor* jellemző volt eszköz és munkamód leírására-lefényképezésére törekedtek, tehát a „hagyományhoz” tartozóként kezelték a vaskével, vasboronával vagy a cséplőgéppel végzett munkákat.

²⁰ Most nem érinthető kérdés persze, hogy a kisgazdaságoknak – Magyarországon és néhány szomszéd országban a „háztájinak”, Jugoszláviában a méreteiben korlátozott kisbirtoknak – a szocialista programú gépesítés-modernizáció árnyékában a közelmúlt 40–50 évben lezajlott eszközváltásai milyen mértékben tekinthetők a *paraszti hagyományból* levezethetőnek és megérthetőnek. Néhány egészen új földművelés-dolgozat szerzője – a „hagyományos földművelésről” képet alkotván – azt is evidens néprajzi feladatnak tekinti, bár elméletileg nem indokolja, hogy ezeket az eszközváltásokat regisztrálja (l. pl. *Kovács E.*, 1993 – Doroszló; *Fodor F.*, 1992: 379–413 – Mórahalom; *Fodor F.*, 1995: 247–297 – Csólyospálos).

²¹ A „részleges” és a „teljes” eszközváltás fogalmáról l.: *Varga Gy.*, 1972: 319.

²² *Dömötör S.*, (1954: 159–160) úgy tapasztalta, hogy az 1950-es évek elején minden őrségi faluban volt „még legalább 8–10 darab faeke” [azaz: fagerendélyű, vasfejű eke]; esetleg már nem használatban. Azt is hozzátette, hogy „az öregebb emberek ma is szívesebben szántanak *fagerendős* ekével, mint vaskével”. – *Vajkai A.*, (1959: 53) szerint a Bakonyban is használták az 1940-es évek elején az ilyen faekéket, „sőt egyesek jobbnak tartották a gyári tiszta vaskénél.” – *Takács L.*, (1976: 88–90.) Várong földműveléséről szólva hangsúlyozta ugyan, hogy az ekék (más mezőgazdasági eszközökhöz képest) „gyors pusztulása természetesen megkönnyítette az új típusok gyorsabb átvételét”, ám azt is tapasztalta, hogy az ún. *repülő eke* (a Vidats-ekék egyik változata), mely 1900–1905 körül kezdett terjedni, „szegényebb családoknál még 1945 után is megmaradt”. – *Nagy Gy.*, (1989: 375) Dobozon, *Bellon T.*, (1984: 555) Kecelen – olyan vidéken tehát, ahol a két világháború közt általánossá vált a vaské – még látott néhány példányt a Vidats-ekéből.

²³ Az ember hajtotta, a ló vontatta (járgányos) cséplőszerkezt, a tüzesgép és a motoros cséplő egymást követő, de „régii” és az „új” hosszabb-rövidebb ideig eltartó párhuzamosságára l. pl. *Nyárády M.*, (1930: 99–100) ramocsaházi, és *Erdész S.*, (1974: 79) az egész Nyírségre vonatkoztatott (de sejthetőleg Nyárády megfigye-

A néprajzi publikációkból az egymásmellettségnek, a „régí” továbbélésének az alábbi – kisebb vagy nagyobb mértékben helytálló – okai következtethetők ki:

1. Az „új” eszköz vagy gép beszerzése vagyonosság-függő volt:²⁴ a parasztek közül azok tudtak beruházni, akik tehetősebbek voltak, tehát meg tudták fizetni a viszonylag drága – az önellátás eszményéhez igazodás kényszerének engedelmeskedő paraszta számára nagyon drága!²⁵ – gyári készítményt, piaci árut. A „régí” eljárásához ezek szerint a kevésbé tehetősek kényszerűségből ragaszkodtak – minél szegényebbek voltak, annál inkább.²⁶

Az aligha cáfolható, hogy az újítások kezdeményezői a nagygazdák és a középparasztek voltak – általában. Néhány kutatói megfigyelés viszont további megfontolást és részletesebb igazolást kíván:

– A módos parasztek, ha a „polgáris” eszmények felé tájékozódtak is, mégiscsak *parasztek* maradtak, következésképpen a drága pénzen megvásárolt „új” eszköz mellett természetesen megtartották a „régit”.²⁷ A paraszti felfogás szerint ui. minden olyan tárgy, eszköz, amelyik használható – használandó is: véték lenne kidobni.²⁸ Nem meglepő tehát, hogy a legnagyobb parasztagazdaságokban (is) huzamosan megmaradtak az „új” mellett a „régí” eszközök – esetleg funkciómegoszlás alakult ki közöttük.

– Ha a „drága” eszközöket (legalábbis egy részüket: a kevésbé bonyolult szerkezeteket, leggyakrabban az ekekapát) házilag barkácsolt vagy kisipari műhelyekben elké-

léseire alapozott) leírását. – Viszont: a Palócvideken (*Balassa I.*, 1989: 48–49) a járgányos cséplőszelekrényt, a tüzesgépet és a benzinmotoros cséplőgépet a két világháború között egyidejűleg használták; az Aggtelek közeli Trizsben 1918-ban született parasztember csak hallotta emlegetni a kézicsép és a *hajtógép* használatát, a nagyapja által a 20. század elején beszerzett *lovass géppel*, valamint a '20-as évek vége felé egy időben megjelent *tüzes géppel* és benzinmotor hajtotta géppel pedig maga is dolgozott (*Bajor Nagy* 1978: 107–108); a Börzsöny vidékén – *Ikvai N.* (1977: 188) így rögzítette – feltűnően késői: I. világháború utáni volt mind a járgányos cséplő, mind a tüzesgép megjelenése, traktorral pedig csak a II. világháború után hajtották a cséplőgépet.

²⁴ Néhány példa a tehetőség és az eszközbeszerzés összefüggésére: *Novák L.*, 1980: 284. (Alsónémedi – „a nagyobb gazdák” a századfordulón kezdtek vásárolni Kühne- és Hoffmann-féle 13–14 soros vetőgépeket, szélesebb körben azonban csak az 1930-as évektől alkalmazzák); *Ikvai N.*, 1985: 231. (Tápió-vidék – az I. világháború után a nagygazdák kezdték a gépi vetést); *Zsupos Z.*, 1987: 30. (Esztár – „vetőgépet az 1910-es években vett egy-két nagygazda”); *Nagy Gy.*, 1989: 376. (Doboz – 1945-ig „mindössze kb. 10 vetőgép volt”; „a 8–10 holdas embereknek a fele még 1945-ben is kézzel vetett”); *Bellon T.–Hagymási S.*, 1992: 341. (Túrkeve – félvas ekét századunkban is használtak, „elsősorban kisparaszti gazdaságokban. Gyári vaskéket eleinte csak néhány nagygazda szerzett be, sőt némelyiknél még kettős ekét is találunk”); *Palkó A.–Zsigmond J.*, 1998: 34. (Magyaró – az 1930-as években előbb a gazdakör szerzett be vetőgépet, majd „évek múltán már 3–4 nagyobb gazda is vásárolt”)

²⁵ Az ilyen értelmű „drágasság” kényszerítette ki a *közös* – gyakran *szövetkezeti* – eszköz- és gépvásárlást, illetve az egyénileg vagy közösen vásárolt gépek bérbé adását (leggyakrabban persze a ledolgozással való fizetést!). A közös vásárlás már csak azért is feltűnő, mert országszerte szentenciaként („Közös lónak túros a háta”) szokták megfogalmazni, hogy inkább hátrányai vannak, mint előnyei a közös eszközhasználatnak. – A közös vásárlásra és a bérbéadásra l. *Varga Gy.* (1985a: 189. skk.) értékelését, valamint a lokális adatokat, pl: *Balassa I.*, 1989: 30, 62. (Palócföld – vetőgép, ekekap); *Madar I.*, 1993: 93. (Sárrétudvari – *garét* 'vetőgép'); *Molnár I.*, 1971: 373, 388. (Tápe – vetőgép, cséplőgép); *Varga Gy.*, 1985b: 326–327. (Báránd – a magtisztító gépek, a triőrök kölcsönkérése „bevett szokás” volt)

²⁶ A sarlós aratást vagy a kézicséppel való cséplést azok alkalmazták tovább – erre is utalni szoktak a leírások – akiknek annyira kevés gabonájuk termelt, hogy így is boldogultak vele. – L. pl.: *Nyárády M.*, 1930: 86. (Ramocsaháza); *Vajkai A.*, 1959: 54. (Bakony vidéke).

²⁷ A „megtartás” nem bizonyítja persze a facke tényleges használatát, csak a „selejtezés” elhúzódsát, ha pl. *Bellon T.* (1973: 130) karcagi adatközlője gyermekkorában, a 19. század végén, az *utolsó* kettőt-hármat egy nagygazda udvarának sarkában látta.

²⁸ Ez a felfogás fejeződik ki pl. abban, amit *Varga Gy.*, (1972: 333) figyelt meg: a gőzgépek elterjedésével a lovas cséplőszelekrények kimentek ugyan a divatból, „a járgányokat azonban még megtartották, mert velük más gazdasági gépeket is lehetett hajtani (szecskavágó, daráló, kukoricamorzoszó stb.)”.

szített utáztatokkal helyettesítették,²⁹ az „újítás” lényegesen kisebb beruházást kívánt, mivel a régebbi eszközökből kimentett hulladékanyagok beépültek az „új” szerkezetekbe. A gyáripár kínálta példa és a felismert szükséglet egyébként is nagymértékben felpezsdítette az újítókésztséget mind a barkácsoló parasztokban, mind a paraszti igényeket kiszolgáló kisiparosokban: olyan „kiszépek” (illetve felettebb egyszerű, mégis a termelési igényeket számottevően növelő kézi eszközök) is létrejöttek a 19. század vége óta a falusi-mezővárosi műhelyekben, melyeknek nem volt közvetlen előképe.³⁰

– Több megfigyelés, gyűjtői tapasztalat tanúskodik arról, hogy éppen a *nem-módos* parasztok – szegényparasztok inkább, mint agrárproletárok – a vállalkozás, a bérmunka lehetőségére számítva szereztek be egy-egy gépet. A szórórosta³¹ pl. a lóval rendelkező „szegényemberek” vállalkozásait alapozta meg a 19. század második felében a még nyomtatott Alföldön: a megtisztított gabona 1/40–1/80 részéért vállalkoztak a rostatulajdonosok az igen fáradságos és szélmentes időben nem is végezhető *szórást* helyettesítő munkára.³² Az aratógép paraszti alkalmazásában kezdeményező szerepű alföldi mezővárosokban a mechanikus hajlandóságú kisparasztok, félig-paraszt ezermesterek azért vásárolták a 20. század elején s a két világháború között kéveköti aratógépet, hogy béraratást vállalhassanak.³³

– A paraszti vagyonság gyakran kivagyiságban, magamutogatásban fejeződött ki, az „új” mezőgazdasági eszköz beszerzésének tehát nem feltétlenül gazdaságfejlesztési stratégia: a rentabilitás gondos mérlegelése volt a háttérben, hanem a presztízs ki nyilváníthatásának eltökéltsége. Ami a *vállalkozóitól* jól megkülönböztethető *parasztos* életfelfogás jellemzője! Erre a mentális háttérre nagyobb figyelmet fordítva értjük meg igazán, hogy milyen tapasztalatok birtokában tartották szükségesnek a gazdasági szakírók már a századelőn, még inkább a két világháború között óvni a gazdákat a meggon-dolatlan gépvásárlásoktól. Csak olyan gépet szabad beszerezni – hangsúlyozták – amely az adott gazdaságban megfelelően ki lehet használni, s a felszabaduló munkaerő más munkákban jobban hasznosítható (figyelembe véve az esetenként 8–10 hónapos „állás-időt” és az erre az időszakra is érvényes amortizációt!); inkább javasolták tehát a szövetkezeti gépbeszerzést.³⁴

²⁹ Adatok a házilag barkácsolt, illetve a helybeli bogárnár és/vagy kovács készítette ekekapára: *Ikvai N.*, 1977: 178. (Börzsöny-vidék); *Ikvai N.*, 1985: 203, 239. (Tápió-vidék); *Bellon T.*, 1993: 215, 221–222. (Békés-csaba).

³⁰ A paraszti újításokról-találmányokról összefoglalóan: *Kósa L.*, 1969: 65–77. – Alighanem az ekege-rendelyre szerelt kukoricavető-szerkezet készült a legtöbb változatban; összefoglalóan *Balassa I.*, 1960 – lokális példák: *Nagy Gy.*, 1963: 118. (Orosháza – Vásárhelyi-pusztá); *Nagy Gy.*, 1973: 456. (Vésztő); *Bellon T.*, 1979: 96–97. (Nagykunság); *Madar I.*, 1993: 94. (Sárrétudvari).

³¹ A szórórosta táji változatairól l. *Selmezi Kovács A.*, 1988, 1991.

³² A Békés megyei Dobozon „idősebb emberek közül voltak olyanok, akik a rostálásból éltek. Szerűről szerűre mentek [...] Minden 40. véka az övé lett” (*Nagy Gy.*, 1989: 393–394). Békésen köböljék egy literért rostálták (*Márton L.*, 1983: 386). Kisújszállason – a magam gyűjtési tapasztalata szerint – „nyolcvanadán” végeztek a tisztítást.

³³ L. *Szilágyi M.*, 1994: 477–494. összefoglalását.

³⁴ L. pl. *Gruner L.*, (1932: 205–206) fejtegetését, aki szerint az 1920-as években – „sokszor lelketlen gépgyűnőkök rábeszélése folytán” – 30–50 holdas gazdák vettek traktort, sőt cséplőgépet, így „megterhelték kis földjüket oly holt-leltártökövel, melyet az gyümölcsözővé tenni nem volt képes”. S ez a meggon-dolatlan beruházás „hány kiszépkészítette el lábá alól a földjét, házát és földönfutóvá tette”. *Sass G.*, (1936: 6.) így érvelt a „felesleges” gépek ellen: „A haszon lehet csak az is, hogy valamilyen nehéz munka terhétől szabadítja meg a gazdát, de pénzületi eredményeket csak akkor érhetünk el, ha a gép segítségével megtakarított időnkét más munkával tudjuk hasznosítani.” *Farkas Á.*, (1944: 101) megfogalmazása szerint a „gépek, amelyek hosszú időn át használhatók, olcsóbban dolgoznak. Előfordulhat, hogy a gyenge kihasználás következtében a gépek használata annyira megdrágul, hogy a gépi munka drágább lesz, mint a kézi munka”. – L. még *Sporzon P.*, 1910 és *Rothmeyer I.*, 1936 alapos költségszámításokat tartalmazó kézikönyveit.

2. A talaj- vagy éghajlati adottságok, társadalmi-gazdasági krízisek és speciális élethelyzetek egyes személyeket, olykor nagyobb csoportokat időlegesen *visszakényszeríthettek* a régiesebb eszközöz-munkaeljáráshoz.³⁵ Mindaddig lehetséges a visszakényszerítés, amíg legalább *látens tudásként* jelen van az adott közösségben az amúgy már meghaladottnak, korszerűtlennek ítélt valamikori munkatapasztalat. Íme a példák:

– Bár általános volt a vetőgép használata, ha azonban mélyen felázott a talaj, nem lehetett rámenni, feleleveníthetőnek, *tehát* felelevenítendőnek tekintették a kézzel vetést. Ezért van, hogy Alföld-szerzte a mai 60–80 évesek, noha fiatal korukban, amikor a vetést tanulták, a vetőgépeknek legalább már a második-harmadik „generációja” szolgált a gazdaságukban, kiválóan tudják ismertetni a néprajzi gyűjtővel a kézzel vetés „titkait”.³⁶

– Azok, akik a faluközösség kollektív emlékezete szerint *utolsóként* sarlóval arattak, gyakran magányos (özvegy) asszonyok vagy a háború idején magukra maradtak voltak, és inkább vállalták a régies, de „női munka” aratási módot, mint a „férfimunka” kaszás aratást.³⁷

– A nyomtatással végzett szemnyerést³⁸ – gyűjtéseim szerint Kisújszálláson, de Alföld-szerzte másutt is³⁹ – a következő okok tartották meg alkalmi gyakorlatban az eszközváltás után még 60–80 esztendőn át: a) a túl messze lévő földeken megtermett gabonát (különösen az árpát) nem volt érdemes a cséplés helyére behordani (illetve a cséplőgépet kivontatni), az itteni termést tehát elnyomtatták, a másutt termettet pedig cséplőgéppel cséplették; b) egyes növényeket (pl. a kölest vagy a borsót) azért nyomtattak, mert ezek cséplésekor kiegészítő alkatrész lett volna szükséges a cséplőgépnel, amivel éppen nem rendelkezett a gépész, vagy a kis mennyiség miatt nem vállalta az áttállítását; c) az állami beszolgáltatási kötelezettséget kijátszandó: a hatóság emberei elől rejtőzködve folyamodtak – legutoljára az 1950-es évek elején – a nyomtatáshoz; d) személyesmentális oka is lehetett, ha egy-egy gazda évtizedekig ragaszkodott a régies, de olcsó és nem tűzveszélyes szemnyerési módhoz – és ezek a „visszafelé igazodó” különcök a közösségi megítélés szerint nem voltak szánnivaló bolondok!⁴⁰

3. A munkaeljárások, a haszonvételek a rendszer értelmében összefüggenek egymással: egyetlen eszköz megváltoztatása sok egyéb módosítást is ki szokott kényszeríteni.⁴¹ Vagy éppen emiatt nem vállalták a parasztok, hogy a kényszernek engedelmessé

³⁵ Gyakran az éppen adott éghajlat és talaj alapján döntötték el, hogy a „régies” vagy az „új” munkaeljárást célszerű-e alkalmazni. *Bellon T.*, (1973: 140) karcagi, feles földön gazdálkodó adatközlője pl. a gazdával folytatott vitáit idézte fel annak szemléltetésére, hogy ő maga egyik évben a friss szántásba pergette, máskor géppel vetette a kukoricát.

³⁶ A gépi vetést kiegészítő kézzel vetésről l. pl.: *Nagy Gy.*, 1963: 21–26. (Orosháza – Vásárhelyipusztja); *Nagy Gy.*, 1973: 450–455. (Vésztő); *É Kiss S.*, 1995: 31–34. (Hajdúhadház); *Bellon T.*, 1993: 222. (Békéscsaba). – Legfrissebb gyűjtői tapasztalatom: *Szilágyi M.*, 1998: 340–341.

³⁷ L. erről *Takács L.*, (1976: 120–121) példásan elemzett várongi (Tolna m.) adatait.

³⁸ A nyomtatásról összefoglalóan: *Hoffmann T.*, 1963.

³⁹ Vö. *Szilágyi M.*, 1993: 415–421. – Az is felbukkan az irodalomban, hogy a cséphadaróval való cséplést szintén alkalmazták helyenként a beszolgáltatások korszakában „fekete munkára” (*Vajkai A.*, 1964: 90. – Balatonmellék).

⁴⁰ *Tálasz I.*, (1977: 210–211) más okkal magyarázza a Kiskunságban a 20. század közepén is előforduló nyomtatást: „A második világháború idején üzemanyagihiány miatt esetenként nyomtattak a tanyákon, aztán legutóbb már csak a később beérő *tarlóköles*nél alkalmazták ezt a munkamódot”.

⁴¹ Abban az értelemben is „rendszer” alkottak, és valamilyen „újítás” esetén további változásokat is lehetővé tevőek (máskor kikényszerítőek) voltak a paraszti eszközök és munkaeljárások, amint azt *Fél Edit* és *Hofer Tamás* (1997: 150, 153–154) Átányban megfigyelte: a szántás a századfordulói „három emberes” munka volt, s azért válhatott „egy emberessé”, mert a tükörcél kormánylezelt nem kellett tisztítani, aki pedig az ekét tartotta, mivel nem kellett nyomnia, hajtani is tudta a lovakat. Ezzel egyidejűleg a vonóerőt is csökkenteni lehetett, ami – statisztikailag – abban fejeződik ki, hogy 1895-ben a fogatok 47,1%-a négyes, illetve hármas

láncszerűen módosítsanak, egyszersmind lemondjanak a régies munkaeljárással együtt járó előnyökről, haszonvételekről is!

– Az ekekaipa feltételezi a kukorica sorbavetését: a legideálisabb a vetőgép használata.⁴² Ha az adott gazdaságban nem volt mód a gépi vetésre, s azt tapasztalták, hogy az eke után pergetett kukoricából túl sokat kivág a kipróbálásra kölcsön kért ekekaipa („több kárt csinál, mint hasznot”), az ára miatt akár be is szerezhető munkakönnyítő szerkezeztől lemondtak mindaddig, amíg a „túl drága” vetőgépet be nem tudták szerezni.⁴³ Az ekekaipa használatának további feltétele, hogy „a sorokat szélesebbre kellett hagyni”, a *köztes növények* – elsősorban a tök és a bab – korábbi termelési módszerét pedig hozzá kellett igazítani a sorok közének „gépi” műveléséhez.⁴⁴

– A kézicsép használatát – a rozs kicséplését – mindenütt, ahol szokás volt rozsszalmával fedni a házakat, a zsúpkészítés (azaz: a házfedél javítása mint folyamatos szükséglet), illetve – másutt – a szalmából font tárolóeszközök nyersanyag-szükséglete tartotta fenn a cséplőgép elterjedése után évtizedekig.⁴⁵ Az olyan részletkérdések persze tüzetesen vizsgálandók lennének, hogy pl. a nyomtató terület Nyírségben,⁴⁶ Jászságban és a vele szomszédos Tápió-vidéken miért maradt meg, s az Alföld más vidékein miért nem a zsúpkészítésre és babcséplésre használatos cséphadaró a 20. század közepéig.⁴⁷ Kárpátaljai gyűjtéseim szerint egyébként nemcsak a kézicsépet és a régies munkaeljárást, hanem az etnikumok közötti hagyományos munkakapcsolatokat is tovább éllette a „régí” eszköz használata: a rozscséplést – zsúpkészítést a két világháború közt is rusz-nok végezték a beregi magyar falvakban.

Az „újítások” paraszti hagyománnyá válása

1. A legalaposabban dokumentált a cséplőgéppel való szemnyerés mint *hagyományos* munkaeljárás: a néprajzi leírások az 1920–1930-as évek óta mutatják be részletesen (a fényképek, szórványos említések persze évtizedekkel korábbiak!) – napjainkhoz kö-

fogat volt, 1935-ben viszont hármas vagy négyes lófogat nem akadt, s a négyökrös fogat csak 2,9%-ot tett ki. – Hasonló műveléstechnikai változást figyelt meg *Nyárády M.*, (1955: 282) Ramocsaházán: „A kézikapával az 1930-as évek közepéig csak két kapát adtak a tengeri-földeknek”, *kapálógéppel* viszont háromszor kapálnak.

⁴² A kukoricát több helyütt még a 20. században is szórva vetették, és utólag ritkították. A sorba vetést leggyakrabban szántáskor a barázda oldalába *sarkalva*, illetve az eke gerendelyére szerelt adagolószerkezetet alkalmazva (*pergető*) oldották meg, ezek a módszerek azonban nem voltak igazán alkalmasak az ekekapával való *húzatáskor* kívánatos egyenes sorok elérésére. – Az egymást váltó és egymás mellett élő kukoricavetési módokról összefoglalóan: *Balassa I.*, 1960. – I. még: *Nyárády M.*, 1955: 278–282 (Ramocsaháza); *Ikvai N.*, 1985: 231–233. (Tápió-vidék); *Márton L.*, 1983: 394. (Békés); *Varga Gy.*, 1985b: 321. (Báránd); *Zsupos Z.*, 1987: 34–35. (Esztár); *Madar I.*, 1993: 94. (Sárrétudvari); *Bencsik J.*, 1993: 186. (Battonya); *Lábadi K.*, 1994: 95. (Kopács).

⁴³ Egyes leírások szerint az ekekaipa terjedése után, ha nem volt mód géppel vetni, sorhúzóval (*soroló, utaló, rónázó*) jelölték ki az egyenes sorokat: *Katona I.*, 1962: 80. (Sárköz); *Erdész S.*, 1974: 87. (Nyírség); *Papp Z. S.* 1975: 199. (Beregdaróc); *Tálassi I.*, 1977: 204. (Kiskunság); *Vaska M.*, 1979: 40. (Nova)

⁴⁴ L. erről: *Nyárády M.*, 1955: 281. (Ramocsaháza); *Balassa I.*, 1989: 58–59, 62. (Palócföld)

⁴⁵ L. pl. *Papp Z. S.* 1975: 201. (Beregdaróc); *Tálassi I.*, 1977: 208 – Kiskunság; *Vaska M.*, 1979: 34. – Nova; *Novák L.*, 1980: 287. – Alsónémedi; *Timaffy L.*, 1980: 111–112. – Szigetköz; *Szabó L.*, 1982: 172–173 – Jászság;

⁴⁶ A Nyírségben a 18. században is egymás mellett élt a nyomtatás és a cséplés (*Nyárády M.*, 1930: 90); *Erdész S.* (1974: 76–78) értelmezése szerint azért, mert csak a módos gazdáknak volt lovuk, ökörrrel pedig sohasem nyomtattak.

⁴⁷ *Ikvai-Iváncsics N.*, 1961: 149–157; *Ikvai N.*, 1985: 252–253. – *Szabó L.* (1982: 165) szerint egyébként a Jászságban nemcsak a zsúpnak való rozst, hanem a vetőmagnak kiválasztott, hordáskor is külön kezelt búzát is „kézicséppel cséplték el, annyira vigyáztak rá”.

zeledvén mind egyértelműbben, a legcsekélyebb fenntartás nélkül – a bandában való cséplést.⁴⁸

A cséplőgépet kiszolgáló paraszti munkaszervezeti forma az ún. társasmunkákból fejlődött ki, jóllehet maga a munkafeladat teljesen új volt,⁴⁹ több szempontból is:

– egy mechanikai szerkezet diktálta a munkatempót, amihez minden munkásnak külön-külön és a részmunkákat összehangolva a *banda* egészének folyamatosan alkalmazkodnia kellett; csak egyszerre lehetett pl. pihenőidőt közbeiktatni, vagy gondoskodni kellett az éppen pihenő személy teljes értékű helyettesítéséről;

– a „szakiparosnak” számító, a bandához amúgy sem tartozó gépész teendőit figyelmen kívül hagyva is voltak a részfeladatok között addig nem létező „szakmunkák” (pl. etetés), s voltak a korábbi munkaeljárásokkal lényegileg azonosak (kévék villázása, szalma- és törekhordás, kazalrakás), el kellett tehát döntení, hogy mindezek azonos értékű, egymással felcserélhető munkafajták-e, vagy bizonyos feladatokat specialistára bízva „szakmunkaként” lehet elismerni;

– a gép üzembn tartása s a vele végzett munka folyamatos veszélyt jelentett, s ehhez egyrészt alkalmazkodniuk kellett a „kiszolgálóinak”, másrészt el kellett fogadniuk, hogy a balesetveszélynek leginkább kitett munkakörökben (kévévágó, etető) „pihenőidőt” célszerű biztosítani, míg a munkacsapat többi tagjának csupán annyi a kedvezménye, hogy szabályozott rendben egymás között váltogathatja a munkafajtaikat.

A cséplőgép „veszélyes üzem” voltát egy, a 19. század vége óta országszerte ismert új stílusú ballada is segítette ébren tartani.⁵⁰ Ennek ellenére – s a valóban bekövetkezett kévévágó balesetek ellenére – a munkaszervezet 20. századi módosulásáról nem tudunk. Az valószínűsíthető tehát, hogy a ballada keletkezésének idejére: az 1880-as évekre – azaz: amikor a *tüzesgépet* a peremeken még nem is használták! – véglegessé, azaz „hagyományossá” szilárdult a munkaszervezet. Azt persze alaposabban is elemezni kell, hogy a cséplőgéphasználat „másnapján” kialakult, a magyar nyelvterület egészén egységesnek látszó munkaszervezet létrejöttében milyen szerepük volt – általában és falvanként – a gépészek „javaslatainak”, s mert a gépész munkaadóí, tehát hatalmi helyzetben volt, a személyével összekapcsolódó „diktátumoknak”. Ha azt igazolná is ez az elemzés, hogy a cséplőgépet kiszolgáló munkaszervezeti formát nem a parasztek alakították ki, elfogadták csupán a gépészek racionális javaslatát, a cséplőgépnek a hagyományos gazdálkodásba szerveződése akkor is vitathatatlan lenne. Gyűjtési tapasztalataim szerint a mai 60–80 évesek, ifjú koruk mezőgazdasági munkáira emlékezve nem különböztetik meg „gépi munkaként” a cséplést a paraszti életre jellemzőnek tekintett „kézi munkától”: nem érzékelik s emlékezéseikben nem érzékeltetik a földművesmunka egésze és a gép kiszolgálása közötti minőségi különbséget – a gépesítést a téesz-időkhöz kapcsolják.⁵¹ Ami félreérthetetlen kifejezője a cséplőgép és munkaszervezete „parasztivá” válásának!

2. A gépi munka elfogadásának – úgy tűnik – elsődleges feltétele volt a közvélekedést formáló paraszti közösségekben, hogy azt „szép” és „jó”, ne csupán embert kímélő, a munkaidőt megrövidítő munkatevékenységként lehessen elismerni:

⁴⁸ L. Türi K., 1931, Báth J., 1976, Gelencsér J., 1978, Nagy G., 1989 – és majd' az összes földművelés-tanulmány.

⁴⁹ Balassa I. (1989: 50) a palócok földművelése kapcsán, de általános érvénnyel hangsúlyozta, hogy a cséplőgép volt „az első olyan komplikált és nagy teljesítményű gép, mellyel a magyar parasztság kapcsolatba került.” indult el a gépesítés útján, melynek eredményeként mára az aratás, a cséplés, a magtisztítás egy ember vezette gép egyszerre végzett feladata lett. Oly módon szabta meg már a cséplőgép is az időt és az elvégzendő munkát, hogy egyetlen részfeladatot sem lehetett halogatni és a legkisebb hiba is balesettel fenyegetett.

⁵⁰ Kriza I., 1968: 229–250.

⁵¹ Vö. Szilágyi M., 1998.

– A *tükörekével* való szántást, a *vasfogással, lánchoronával, hengerrel* való talajmunkát, a gépi vetést, a kukorica sorainak ekekapával való meghúztatását azért fogadták el „azonnal” a parasztok, mert a munkáról vélekedésük értelmében *szépnek és jónak* volt értékelhető a végeredmény: a gazda szorgalmáról-hozzáértéséről „beszélő” megművelt földdarab. Vagyis: ha az „esztétikum” és a „praktikum” egymásba játsása: „a jó munkának szépnek is kell lennie” szentencia értelmében az addig hagyományos munkaeljárásával egyenértékű, sőt előnyösebb képet tudott kialakítani magáról az „újító” gazda, ez a gazdaságosságtól többé-kevésbé függetlenül jelentősen segítette bármilyen eszköz elterjedését. Ha viszont nem felelt meg igazán az ilyen értelmű „ideálnak”, bár a munka könnyítését-gyorsítását elismerték, az elutasításhoz kerestek érveket.⁵² A sarlós és a kaszás aratást összehasonlító élményelbeszélések – a különböző vidékeken feljegyzett, pl. a Kósa László közölte Fekete-Körös-völgyi⁵³ és az általam 1990-ben gyűjtött beregújfalusi szövegekben⁵⁴ egymáshoz nagyon hasonlóan – a „csúnya” tarlót és a nagy szemvesztéséget egybekapcsolva utasították el – ideig-óráig legalábbis – a kaszás aratást.

3. Jelentős ösztönzője volt az innovatív készség paraszti hagyományba szerveződésének: a munkaműveletek gyorsításának és racionalizálásának a piacra termelés,⁵⁵ mely – bár voltak előzményei – a 20. században vált mind tömegesebbé.

A magyar néprajzi kutatások sokoldalúan igazolták, hogy mind a főváros és a nagyobb városok „zöldségvezeteinek” kialakulása,⁵⁶ mind az egy vagy néhány, eredetileg kerti művelésű zöldségfélére (a hagymára,⁵⁷ a dinnyére,⁵⁸ a paprikára,⁵⁹ a káposztára,⁶⁰ a burgonyára⁶¹) szakosodás, a majdnem-monokultúras termelés jellegzetesen *paraszti* teljesítményként értelmezhető. Parasztként akkor is, ha a többségükben szegényparaszt- agrárproletár származék árutermelő kertészekre nem-parasztos értékfelfogás, életstratégia és magatartás volt igazán jellemző! Messzire vezetne azonban, ha a parasztkertészek „parasztos” és „nem-parasztos” életviteli jellemzőinek számbavételére vállalkoznánk. Most elegendő annyit számon tartanunk, hogy a piac felé forduló parasztokra általában, a parasztkertészekre pedig különösen jellemző volt a munkagyorsító és -könnyítő, a hatékonyságot növelő „újítások” gyors elfogadása, sőt a speciális szükségletek diktálta, az agronómiai kísérletektől és a gyáripar felkínálta gépválasztéktól független racionalizálás és eszközkonstruálás is.⁶²

A parasztkertészetet tüzetesen vizsgáló néprajzi dolgozatok egybehangzó tanúsága szerint azonban a piacra termelés kikényszerítette újítókészségnek – ezt is nyomatékosítanom kell – *nem a gépesítés* volt a legszembetűnőbb eredménye. És nemcsak azért, mert a kertművelés sokkal kevésbé gépesíthető, mint a szántóföldi növénytermesztés.

⁵² Érvek a gépek munkája ellen: „A vetőgépek feltűnése után a régiek azt tartották, hogy a kézzel vetett gabona jobban sarjad, és kétszer annyit fizet” (*Tálasi I.*, 1977: 204 – Kiskunság); „A traktor súlyánál fogva nagyon összetöri a földet, csúnyán szánt” (*Vaska M.*, 1979: 40 – Nova)

⁵³ *Kósa L.*, 1967: 26.

⁵⁴ L. pl. *Szilágyi M.*, 1991: 149.

⁵⁵ L. pl. *Kósa L.* (1980: 165. skk.) a burgonyatermesztés kapcsán elvégzett részletes vizsgálatait.

⁵⁶ Néhány fontosabb tanulmány: *Boross M.*, 1956: 129–161; *Boross M.*, 1963: 202–229; *Boross M.*, 1973: 29–52; *Varga Gy.*, 1974: 397–401; *Varga Gy.*, 1975: 259–280; *Varga Gy.*, 1988: 169–183.

⁵⁷ *Boross M.*, 1968: 127–153; Tóth 1998.

⁵⁸ *Boross M.*, 1957: 257–272.

⁵⁹ *Bálint S.*, 1962; *Fodor F.*, 1992: 404–407.

⁶⁰ *Enyedi J.*, 1962: 404–431.

⁶¹ *Kósa L.*, 1980.

⁶² A paraszti „találmányokról” és újításokról összefoglalóan: *Kósa L.*, 1969: 63–77; *Kósa L.*, 1980: 166–174.

Azért is, mert a célszerűen adaptált vagy átalakított felettebb egyszerű kézi eszközök,⁶³ illetve más funkciójú „előképek” figyelembevételével kifundált és házilag barkácsolt, olykor kisipari műhelyekben kivitelezett mechanikai szerkezetek, kisgépek feleltek meg igazán a tőkével nem rendelkező, a munkatempót viszont az önpusztításig fokozni képes szegényparaszti és agrárproletár tömegekből toborzódott parasztkertészeknek.⁶⁴

IRODALOM

Bajor Nagy Ernő (szerk.)

1978 *Életünk történelem*. Budapest

Balassa Iván

1960 *A magyar kukorica*. Budapest

1964 *Földművelés a Hegyközben*. (= *Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok*, 1.) Budapest

1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest

1979 *A gépesítés kezdete az európai mezőgazdaságban*. In: *Gunst Péter* (szerk.): *Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet*. Budapest, 303–316.

1989 *A palócok földművelésének jellemzői*. In: *Bakó Ferenc* (szerk.): *Palócok*, III. Termelés és a javak felhasználása. Eger, 7–82.

Bálint Sándor

1962 *A szegedi paprika*. Budapest

Balogh István

1972 *A paraszti gazdálkodás és termelési technika*. In: *Szabó István* (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I. Budapest, 349–428.

Barbarits Lajos

1958 *Mezőgazdaságunk gépesítésének kezdetei*. (= *Mezőgazdasági Múzeum Füzetek*, 5.) Budapest

1965 *A vetés gépi formáinak elterjedése Magyarországon a jobbágyfelszabadítás után*. *Agrártörténeti Szemle*, VII. 517–549.

1972 *A magyar mezőgazdaság gépesítését hátráltató jelenségek a tőkés gyáripari verseny körülményei között*. *Agrártörténeti Szemle*, XIV. 437–474.

1974 *Munkaszervezési kérdések a gabonaaratás gépi formáinak magyarországi kialakulása során*. *Agrártörténeti Szemle*, XVI. 426–445.

1975 *A gazdaságosság számítása a gépi aratás fejlődéstörténetében*. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1973–1974*. Budapest, 121–143.

1977 *A gabonaaratás gépeinek meghonosodása Magyarországon a múlt század aratógép-versenyeinek és gépkiállításainak tükrében*. *Agrártörténeti Szemle*, XIX. 178–198.

⁶³ L. pl. *Takács L.*, 1958: 241–245; *Takács L.*, 1963: 350–373; *Takács L.*, 1964: passim; *Takács L.*, 1974: 121–130.

⁶⁴ Legrészletesebben a makói hagyományok és a helybeli kisiparosok együttműködése eredményeként létrejött speciális eszközkészletet ismerjük: *Tóth F.*, 1998: 313–341.

- 1979 A kézi és gépi eszközváltás és az aratómunkás-mozgalmak. Agrártörténeti Szemle, XXI. 432–463.
- Bárth János*
1976 A gépi cséplés paraszti munkaszervezete Dunaszekcsőn. Ethnographia, LXXXVII. 182–192.
- Bátky Zsigmond*
1990 Magyarország néprajza. (= A Magyar Néprajzi Társaság reprint kiadványai, III.) Budapest
- Bellon Tibor*
1973 Karcag város gazdálkodása – Földművelés. (= A Damjanich János Múzeum Közleményei, 34–35.) Szolnok
1979a Nagykunság. Budapest
1979b Szeghalom paraszti gazdálkodása. In: *Miklya Jenő–Szabó Ferenc* (szerk.): Szeghalom – történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. Szeghalom, 493–560.
1984 Földművelés. In: *Bárth János* (szerk.): Kecel története és néprajza. Kecel, 549–572.
1988 Termelés és értékesítés. In: *Asztalos István–Korkes Zsuzsa* (szerk.): Bag – Néprajzi tanulmányok, I. (= Múzeumi Füzetek, 35.) Aszód, 103–155.
1993 Földművelés. In: *Grin Igor–Krupa András* (szerk.): Békéscsaba néprajza. Békéscsaba, 194–252.
- Bellon Tibor–Botka János*
1982 Adatok a csépai földműveléshez. In: *Barna Gábor* (szerk.): Csépa – Egy alföldi palóc kirajzás népéletéből, I. (= Tematikus és lokális monográfiák, V.) Eger–Szolnok, 153–175.
- Bellon Tibor–Hagymási Sándor*
1992 Túrkeve földművelése. In: *Örsi Julianna* (szerk.): Túrkeve földje és népe, I. Túrkeve, 329–354.
- Bencsik János*
1993 Paraszti és mezővárosi kultúra a XVIII–XX. században – Történeti és néprajzi tanulmányok. Miskolc–Tokaj
- Beszédes Valéria*
1995 Örökség – Kis magyar bácskai néprajz (= Életjel könyvek, 60.) Szabadka
- Boross Marietta*
1956 A nagybudapesti és Pest-környéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata. Néprajzi Értesítő, XXXVIII. 129–161.
1957 A csányi dinnyetermesztés eszközei. Néprajzi Értesítő, XXXIX. 257–272.
1963 A kecskeméti homoki zöldségtermesztés. Ethnographia, LXXIV. 202–229.
1968 A makói hagymatermesztés eszközanyaga. Néprajzi Értesítő, L. 127–153.
1973 Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870–1945. Ethnographia, LXXXIV. 29–52.
- Csorba Béla*
1988 Temerini néphagyományok. Újvidék
- Dömötör Sándor*
1954 Bakhátas szántás és a nyugat-magyarországi eketípusok. Néprajzi Értesítő, XXXVI. 149–164.

- Egyed Ákos*
1981 Falu, város, civilizáció – Tanulmányok a jobbágyszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914. Bukarest
- Enyedi József*
1962 A káposzta jelentősége a nép életében Hajdúhadházon. *Ethnographia*, LXXIII. 404–431.
- Erdei Ferenc*
1980 A magyar társadalomról. (E. F. összegyűjtött művei) Budapest
- Erdész Sándor*
1974 Nyírség. Budapest
- Farkas Árpád*
1944 Mezőgazdaságunk gépesítése. *Magyar Gazdák Szemléje*, LXIX. 99–104.
- Fél Edit–Hofer Tamás*
1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest
- Fodor Ferenc*
1992 Gazdálkodás a tanyán. In: *Juhász Antal* (szerk.): Mórahalom – A település földje és népe. Mórahalom, 379–413.
1995 A gazdálkodás fejlődése. In: *Fodor Ferenc* (szerk.): Csólyospálos – Tanulmányok Csólyospálos történetéből és népéletéből. Csólyospálos, 247–297.
- Gelencsér József*
1978 A gépi cséplés Sárkeresztesen. *Alba Regia*, XVI. 345–350.
- Gönczi Ferenc*
1914 Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár
- Gruner Leopold*
1932 Gazdaságaink mechanizálásának háttere. *Magyar Gazdák Szemléje*, XXXVII. 205–206.
- Gunst Péter*
1970 A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938). Budapest
- Gunst Péter* (szerk.)
1998 A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Budapest
- Hevesi Gyula*
é. n. A mezőgazdasági gépek. (= Közhasznú Könyvtár, 151. sz.) Budapest [1917?]
- Hoffmann Tamás*
1956 Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. *Ethnographia*, LXVII. 536–561.
1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest
- Ikvai-Iváncsics Nándor*
1961 Adatok a jászági csépfarmákhoz. *Műveltség és Hagyomány*, III. Budapest, 149–157.
- Ikvai Nándor*
1967 Földművelés a Zempléni-hegység középső részén. (= *Műveltség és Hagyomány*, IX) Debrecen

- 1977 Földművelés az Ipoly és a Börzsöny között. In: *Ikvai Nándor* (szerk.): Börzsöny néprajza (= *Studia Comitatusia*, 5.) Szentendre, 129–219.
- 1985 A paraszti gazdálkodás és változásai a Tápió vidékén a XVIII–XX. században. In: *Ikvai Nándor* (szerk.): Tápió mente néprajza (= *Studia Comitatusia*, 15.) Szentendre, 171–318.
- Janó Ákos*
1982 Fejezetek a szanki és mórícgáti tanyásgazdálkodás múltjából. (= A kecskeméti Katona József Múzeum közleményei, 1.) Kecskemét
- Juhász Antal*
1991 A mezőgazdaság. In: *Gaál Endre* (szerk.): Szeged története 3/1. 1849–1919. Szeged, 233–336.
- Katona Imre*
1962 Sárköz. Budapest
- Kiss Lajos*
1929 Földművelés a Rétközön. Budapest
1981 A szegény emberek élete, I–II. Budapest
- Kiss Sándor, É.*
1995 A földművelés munkamenete és műszókincse Hajdúhadházon. (= *Folklór és Etnográfia*, 88.) Debrecen
- Knézy Judit*
1977 Csököly népének gazdálkodása és táplálkozása (XVIII–XX. sz.) (= *Somogyi Almanach*, 26.) Kaposvár
- Kocsis Gyula*
1988 Hagyatéki leltárak 1850–1900. (= *Ceglédi Füzetek*, 24.) Cegléd
- Kósa László*
1967 Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata (Adatok a sarló – kasza eszközváltáshoz). *Ethnographia*, LXXVIII. 22–40.
1969 Találmányok a paraszti gazdaságban. Népi kultúra – népi társadalom, II–III. Budapest, 63–77.
1980 A burgonya Magyarországon. Budapest
1990 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920) (= *Studia Folkloristica et Ethnographica*, 27.) Debrecen
- Kós Károly*
1976 Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest
1999 Népi földművelés Kalotaszegen. (= *A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára*, 7.) Debrecen
- Kovács Endre*
1993 Földművelés egy bácskai magyar faluban. Budapest–Újvidék
- Költő Gyula*
1994 A biharkeresztesi földműves műszókincse. (= *Folklór és Etnográfia*, 83.) Debrecen
- Kriza Ildikó*
1968 A mezőgazdaság kapitalizálódásának visszhangja népköltészetünkben. (A cséplőgépre esett lány). In: *Katona Imre–Maróthy János–Szatmári Antal* (szerk.): A parasztdaltól a munkásdalig. Budapest, 229–250.
- Lábadi Károly*
1994 Kopács – a víz melletti falu. Budapest

Madar Ilona

1993 Sárrétudvari néprajza. Debrecen

1994 Alsó-Garam mente földművelése. In: *Novák László* (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére, I. (= *Studia Comitatus*, 23.) Szentendre, 359–405.

Manga János

1979 Palócföld. Budapest

Márton László

1983 A békési földművelés és állattartás leírása. In: *Dankó Imre* (szerk.): Békés város néprajza. Békés, 333–423.

Molnár Imre

1971 Földművelés. In: *Juhász Antal* (szerk.): Tápé története és néprajza. Tápé, 361–408.

Nagy Géza

1989 A gépi cséplés Karcsán. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 26. Miskolc, 138–146.

Nagy Gyula

1963 Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. (= *Néprajzi Közlemények*, VII. 2. sz.) Budapest

1965 Földművelés. In: *Nagy Gyula* (szerk.): Orosháza néprajza. Orosháza, 109–185.

1973 Hagyományos földművelés Vésztőn. In: *Leiner Gyula–Szabó Ferenc* (szerk.): Vésztő története. Vésztő, 437–480.

1989 Adatok Doboz gabonatermesztéséhez. In: *Réthy Zsigmond* (szerk.): Dobozi tanulmányok (= *A Békés megyei Múzeumok Közleményei*, 14.) Békéscsaba, 373–409.

Novák László

1977 Gyoma településnéprajzi viszonyai és hagyományos paraszti gazdálkodása. In: *Szabó Ferenc* (szerk.): Gyomai tanulmányok. Gyoma, 505–574.

1980 Alsónémedi hagyományos gazdálkodási viszonyai a XVIII–XX. században. In: *Balassa Iván* (szerk.): Alsónémedi története és néprajza. Alsónémedi, 271–301.

1994 Adatok a Sóvidék határhasználatához és hagyományos paraszti gazdálkodásához (sarlós aratás) Parajdról. In: *Novák László* (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére, I. (= *Studia Comitatus*, 23.) Szentendre, 467–475.

Nyárády Mihály

1930 Az őszi rozs termelése Ramocsaházán. Népr. Ért. XXII. 84–101.

1955 A tengeri népi termelése Ramocsaházán. Néprajzi Értesítő, XXXVII. 269–291.

Pais Sándor

1964 A becsvölgyi gazdálkodás. Néprajzi Közlemények, IX. 2.

Palkó Attila–Zsigmond József

1998 Magyaró hétköznapi – Népi foglalkozások, mesterségek. Marosvásárhely

Papp Zoltán Sándor

1975 A beregdaróci emberek élete a századfordulón. Budapest

Rothmeyer Imre

1936 A gépmunka és újabb mezőgazdasági gépek. Budapest

Sándor Vilmos

1962 A gabonacséplés gépesítése Magyarországon. Agrártörténeti Szemle, IV. 403–446.

Sass Gábor

1931 Az aratás és cséplés mechanikai eszközeinek legújabb fejlődése. Budapest

1936 Kisgazdaságok gépeinek kezelése és használata. Budapest

Sebestyén Ádám

1976 Gazdálkodás a bukovinai Andrásfalván. (Szekszárd)

Selmeczi Kovács Attila

1984 A mezőgazdasági eszköz kultúra. In: *Szabadfalvi József–Viga Gyula* (szerk.): Répáshuta – Egy szlovák falu a Bükkben (= A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai, XIII.) Miskolc, 125–140.

1988 A „sváb szórómalom” Magyarországon. *Ethnographia*, XCIX. 179–188.

1991 A szatmári szórórosta. In: *Ujváry Zoltán* (szerk.): Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére. Debrecen, 199–208.

Sporzon Pál

1910 A kisgazda mezőgazdasági gépei, I–II. (= Köztelek Olcsó Könyvtára, II. évf. 5–6, 11–12. füzet) Budapest

Szabó László

1982 Jászság. Budapest

Szilágyi Miklós

1991 Gazdaságnéprajzi adatok a Szernye-mocsár vidékéről. In: *Halász Péter* (szerk.): A Duna menti népek hagyományos műveltsége – Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Budapest, 147–152.

1993 A gabona nyomtatásának utóélete a kisújszállási parasztgazdaságokban. *Ethnographia*, CIV. 415–421.

1994 Az aratógépek az alföldi parasztgazdaságokban. In: *Novák László* (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére, I. (= *Studia Comitatus*, 23.) Szentendre, 477–494.

1998 A paraszti gazdálkodás Homokmégyen a XX. században. In: *Romsics Imre* (szerk.): Homokmégy – Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából. Homokmégy, 297–370.

Takács Lajos

1958 Dohánytermesztésünk egy eddig ismeretlen eszközéről (a luklocsoló). Néprajzi Értesítő, XL. 241–245.

1963 Ültetőfák Magyarországon. *Ethnographia*, LXXIV. 350–273.

1964 A dohánytermesztés Magyarországon. Budapest

1974 Ásóbotok, ásók, kapák. Néprajzi Értesítő, LVI. 121–130.

1976 Egy irtásfalú földművelése. Budapest

Tálas István

1977 Kiskunság. Budapest

Timaffy László

1980 Szigetköz. Budapest

Tóth Ferenc

1998 A makói hagyma (= Makó monográfiája, 2.) Makó

Túri Károly

1931 Cséplés Cegléden. Népünk és Nyelvünk, III. 52–65, 123–140.

Vajkai Aurél

1959 Bakony. Budapest

1964 Balatonmellék. Budapest

Varga Gyula

1972 A parasztgazdaság munkaeszközei. In: *Szabó István* (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Budapest, I. 267–348.

1973 A mezőberényi paraszti gazdálkodás. In: *Szabó Ferenc* (szerk.): Mezőberény története, II. Mezőberény, 227–262.

1974 A bolgárkertek és a magyar konyhakertkultúra. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972. Debrecen, 387–401.

1975 A derecskei hagyma- és zöldségtermesztés. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1973. Debrecen, 259–280.

1981 Berettyóújfalu gazdaságnéprajza a két világháború között. In: *Varga Gyula* (szerk.): Berettyóújfalu története. Berettyóújfalu, 417–431.

1982 Kiszolgáltatások gépi felszereltsége a két világháború között a Berettyó völgyében. In: *Balassa Iván–Ujváry Zoltán* (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen, 291–301.

1985a A parasztgazdaságok gépi eszközellátásának kérdései a két világháború közötti Magyarországon. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1983–1984. Debrecen, 183–206.

1985b A bárándi agrártermelés 1700–1945. In: *Balassa Iván* (szerk.): Báránd története és néprajza. Báránd, 273–331.

1988 A zellertermesztés hagyománya Monostorpályiban. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1987. Debrecen, 169–183.

Vaska Miklós

1979 Paraszti gazdálkodás Nován a két világháború között. (= Zalai Gyűjtemény, 11.) Zalaegerszeg

Zsupos Zoltán

1987 Esztár néprajza (= Folklor és etnográfia, 30.) Debrecen

TRADITION UND ERNEUERUNG IN DER
VOLKSTÜMLICHEN WIRTSCHAFT

Für die ungarische Forschungsgeschichte auf dem Gebiet der bäuerlichen Wirtschaftsführung ist eine doppelte Anschauung charakteristisch. Die Forscher des Ackerbaus haben zwar die rapide Verbreitung der Arbeitsmaschinen und anderer technischer Erneuerungen des 19–20. Jahrhunderts konstatiert, doch trachteten sie vor allem danach, die archaischen und traditionellen Arbeitsvorgänge und Arbeitsgeräte zu dokumentieren. Aus den zahlreichen Studien und Monographien kann man einerseits darauf schließen, daß die Erneuerungen auf den zentralen Gebieten bzw. auf der Peripherie mit einem Unterschied von mehreren Jahrzehnten erschienen und sich allgemein verbreiteten. Andererseits geht aus diesen Arbeiten hervor, daß die alten und neuen Arbeitsmethoden im gleichen Dorf mehrere Jahrzehnte lang nebeneinander existierten.

Der Verfasser versucht – sich auf diese Forschungsergebnisse stützend – dieses unterschiedliche Tempo in der Verbreitung der Neuerungen bei Beachtung des Wirkens der die bäuerliche Wirtschaft durchdringenden Tradition zu analysieren.

Die alten und neuen Geräte und Arbeitsvorgänge konnten nicht nur deshalb nebeneinander existieren, weil die wohlhabenden Bauern leichter investieren und die ärmeren also aus Not nicht erneuern konnten. Weitere Gründe dafür waren auch die Beschaffenheit des Bodens und des Klimas, bzw. die wirtschaftlichen Krisen, die auch jene, die zur Erneuerung bereit waren – wenn auch nur zeitweilig – zurück zu den alten Methoden zwangen. Dieses Zurückkehren ist solange möglich, bis die einstige Arbeitserfahrung, z.B. das Aussäen mit der Hand, Korngewinnung mit dem Dreschflegel oder durch Drusch mit Pferden, in der Gemeinschaft als latentes Wissen lebt. Eine weitere Ursache für die zeitweilige Ablehnung der Erneuerung war der Fakt, daß man auf gewisse Vorteile, die mit den alten Arbeitsvorgängen einhergingen, nicht verzichten wollte. Solch ein Vorteil z. B. war das zum Dachdecken geeignete Roggenstroh, das sich nur beim Dreschen mit dem Dreschflegel ergab.

Die Eingliederung einer Erneuerung in die traditionelle Wirtschaftsführung wurde auch dann erleichtert, wenn die Bedienung der neuen Maschine – meistens die der Dreschmaschine – bei Beachtung der Regeln der gemeinsam durchgeführten Arbeit mit der Adaptierung der neuen Bedürfnisse organisiert wurde. Schneller war die Akzeptanz auch in jenem Fall, wenn der erneuernde Bauer im Sinne der bäuerlichen Sentenz „Die gute Arbeit muß auch schön sein“ als Ergebnis der mit der Maschine verrichteten Arbeit ein vorteilhafteres Bild über sich erstellen konnte, als ohne sie. Anregend auf die innovative Fähigkeit wirkte auch die Produktion auf den Markt. Das war am meisten für jene Gärtner-Bauer charakteristisch, die sich auf den Anbau von Zwiebeln, Melonen, Gewürzpaprika, Kohl und von anderen Gemüsen spezialisierten. Diese Bauern jedoch erneuerten nicht durch den Ankauf von Maschinen, die die Fabrikindustrie anbot, sondern durch zu Hause gebastelten oder in den örtlichen Werkstätten des Kleingewerbes hergestellten Handwerkzeuge und Kleinmaschinen.

Miklós Szilágyi